

УДК 37 (09) (477)

ПРОФЕСІЙНИЙ ІДЕАЛ УЧИТЕЛЯ СЛОВЕСНОСТІ XIX–ПОЧАТКУ XX СТ.

Людмила Новаківська

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, Умань, Черкаська обл., Україна, 20300*

Розкрито погляди вітчизняних педагогів XIX–початку XX ст. щодо професійного ідеалу вчителя словесності.

З'ясовано, що період XIX–початку XX ст. є унікальним для розвитку вітчизняної педагогічної думки, найважливішою особливістю якого стала широка дискусія про педагогічний ідеал і призначення вчителя, його соціальну роль, соціальні функції, освітню місію педагога.

Наголошено на ґрунтовній загальноосвітній підготовці, на володінні глибокими знаннями у сфері педагогіки, психології та методики, практичними навичками, педагогічною майстерністю, прагненні до самовдосконалення та самоосвіти.

Ключові слова: ідеал учителя, учитель словесності, словесність, професійні якості, вітчизняні педагоги XIX–початку XX ст.

Педагогічна парадигма рубежу століть орієнтується, з одного боку, на активний пошук інновацій, з іншого – на переосмислення досвіду попередніх поколінь. З огляду на це останніми роками одним із напрямів багатьох науково-практичних конференцій є аналіз та інтерпретація “традицій і сучасності”.

Інновація стає продуктивною лише в тому випадку, якщо вона заснована на традиції соціально корисного, цінного досвіду культури народу. Тому виявлення чинників процесу формування професійного портрета вчителя словесності XIX–початку XX ст. у світлі соціокультурних умов розвитку країни, еволюції шкільної та професійної освіти, лінгвістичних і педагогічних поглядів, а також характеру методичних поглядів кращих представників учених-філологів, методистів, вчителів, чії думки та ідеї вплинули на постановку викла дання словесності, стає сьогодні актуальним у переосмисленні завдань сучасної школи [15].

Як засвідчує історія філософської та суспільно-педагогічної думки, в переломні епохи, для яких характерні соціальні суперечності, девальвація і втрата цінностей, пошук нових соціальних моделей та супутніх їм педагогічних парадигм, особливого значення набувають питання, пов'язані з морально-етичними якостями вчителя. Різноманіття духовних орієнтирів, цілей виховання, стереотипів поведінки в динамічному суспільстві надають

особливого значення особистості вчителя, основою професійної діяльності якого є позачасові константи – загальнолюдські цінності та ідеали. Саме вчитель є для суспільства прикладом вірності професійному обов’язку, моральної чистоти, благородства, зразком самотворення, самовдосконалення.

Питання розвитку теорії і практики навчання словесності в історії вітчизняної школи XIX–початку XX ст. знайшли відображення у працях В. Аннушкіна, О. Гетьманської, Н. Демченко, Н. Дем’яненко, Т. Зибіної, Л. Кіпнес, Ю. Мінералова, В. Майбороди, Ю. Рождественського, О. Семенов, О. Снітовського та ін.

З цього погляду, період XIX–початку XX ст. є унікальним для розвитку вітчизняної педагогічної думки періодом, найважливішою особливістю якого стала широка дискусія про педагогічний ідеал і призначення вчителя, його соціальну роль, соціальні функції, освітню місію педагога.

Наша мета – розкрити погляди вітчизняних педагогів XIX–початку XX ст. щодо професійного ідеалу вчителя словесності.

Громадсько-педагогічне подвижництво, що сформувалося протягом століть як характерна риса вітчизняного вчителя, проявилось і в діяльності багатьох педагогів XIX – початку XX ст., силами яких навчання словесності набуває нового значення – в середній школі словесність стає “предметом предметів”: “Провідні вчителі словесності дбали не тільки про розширення і поглиблення знань, про формування естетичної культури, але бачили своє завдання у вихованні громадян” [1, с. 12].

На думку сучасних дослідників, у XIX – на початку XX ст. інтерес до проблем учительства в суспільстві зумовлений об’єктивними причинами. По-перше, учительство порівняно з іншими верствами інтелігенції було найближчим до всіх членів суспільства. По-друге, воно формувало громадянське й духовне обличчя молоді, світогляд підростаючого покоління, від знань, культури, моральних цінностей та самосвідомості якого залежало майбутнє країни. По-третє, високі вимоги, що висувало суспільство до вчителя, його особистості й професійної підготовки, сприяли прагненню вчителів до саморозвитку й самоосвіти. По-четверте, сфера народної освіти та її головний діяч – учитель – постійно перебували в центрі уваги суспільства [3].

Становлення вітчизняної педагогічної школи було неможливе без творчої праці вчителя, яка є дієвою, рушійною силою в організації та здійсненні навчально-виховного процесу. Виконуючи в ньому різні функції, учитель як особистість привертав до себе погляди багатьох представників педагогічної думки XIX–початку XX ст. Про високу місію вчителя зазначали Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Сумцов, І. Орлай. Видатні вітчизняні педагоги Х. Алчевська, М. Демков, М. Корф, С. Миропольський,

В. Науменко, М. Пирогов, С. Русова, К. Ушинський. Вони, зокрема, наголошували на значущості педагогічної підготовки вчителя, формулювали вимоги до нього як організатора навчально-виховного процесу [6, с. 152–153].

Для К. Ушинського вчитель рідної мови – центральна фігура початкового навчання: “Перш за все, нам потрібні добрі вчителі і вчительки, такі, які були б спеціально підготовлені до своєї справи... Недолік класних учителів та вчительок є найбільший недолік всієї нашої системи громадського виховання і позбавляє наше вчення взагалі тієї розумово розвиваючої і морально виховуючої сили, без якої все воно нікуди не годиться” [4, с. 15, 19, 23].

Думки про необхідність активної участі народних учителів у процесі духовного відродження української нації, про їхню потребу у покращенні своєї загальнокультурної, теоретичної й методичної підготовки висловив у праці “Народні вчителі і українська школа” (1906) письменник, етнограф, педагог-практик Б. Грінченко. На його думку, школі України другої половини XIX ст. потрібні соціально активні та національно свідомі вчителі, які здатні виховувати справжніх громадян вітчизни, закласти в їхній душі ідеали народу. Тому вчитель, на думку вченого, повинен мати громадянську позицію, відстоювати права українського народу, забезпечувати навчання дітей рідною мовою. Педагог запропонував програму підготовки українського вчительства, яка передбачала: оволодіння кожним учителем українською літературною мовою з метою переведення на рідну мову всього навчально-виховного процесу; засвоєння кращих досягнень національної і світової культури й мистецтва; оволодіння педагогічним досвідом, особливо української етнопедагогіки, історією педагогічної думки на Україні; формування національної самосвідомості, постійне вивчення народного життя, побуту, традицій, звичаїв, інтересів людей; участь у культурно-просвітній роботі серед населення, у пропаганді педагогічних знань [2, с. 47–50].

Щодо педагогічної освіти сучасного вчителя-словесника важлива думка Ф. Буслаєва про лінгвометодичні компетенції педагога, яку він трактує як уміння навчати рідної російської мови, яка виконує в освітньому процесі метапредметну функцію, на основі знань про мову і методику її викладання через призму аксіологічних категорій педагогічної діяльності та усвідомлення мови як національно-культурного феномена: “Учитель повинен не тільки знати свій предмет, а й уміти передати, що знає ... повинен знати значно більше, ніж повідомляє учням” [5, с. 25]; “... Педагог повинен розвивати, утворювати і тренувати здібності учнів: наука його тоді має свою ціну, коли пристойна тим, яким викладається. Щоб визначити викладання мови, треба, по-перше, визначити сам предмет, тобто мовознавство та, по-

друге, показати, яким чином цей предмет повинен бути засобом до виховання і яким чином донести учня до ґрунтового знання і свідомого діяння” [5, с. 27].

На думку педагогів другої половини XIX–початку XX ст., навчання лише тоді буде мати бажаний вплив на учнів, якщо атмосфера шкільного життя, її психологічний мікроклімат, тобто “дух школи”, стосунки між учителем та учнями, колегами й батьками сприятимуть цьому. До переліку особистісно-моральних якостей, які мають бути притаманні вчителю, належать: моральність, позитивний приклад, авторитет, висока вимогливість до себе та учнів, розвинуте почуття відповідальності, уміння розвивати інтерес до свого предмета та ефективна виховна робота. Серед вимог до професійної майстерності вчителя, зокрема словесності, учені, педагогами XIX–початку XX ст. виокремлювали і вміння володіти словом, будувати спілкування з учнями на засадах гуманності. Потяг до знань, виховання моральних якостей набагато швидше формується у навчально-виховному процесі, якщо вчитель використовує влучне слово і як виховний інструмент, і як засіб навчання [6, с. 154–160].

Проблему професійної підготовки вчителя у своєму дослідженні “Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии” (1909) порушив викладач російської словесності, філософії та педагогіки О. Музиченко. На думку вченого, вчитель початку XX ст. має володіти ґрунтовними знаннями з педагогіки та предмета спеціалізації. Водночас він категорично виступав проти вузької спеціалізації під час підготовки майбутніх викладачів, назвавши спеціалізацію на факультетах “вампіром нашого часу” [7, с. 174].

Як свідчить аналіз джерел, у періодичній пресі активно обговорювали питання вивчення мови і словесності в середніх навчальних закладах, підготовки вчителя-словесника. Зрозуміло, що вимоги до особистості словесника також були особливі. Найповніше ці вимоги сформулювали В. Стоюнін і В. Острогорський.

У праці В. П. Острогорського “Беседы о преподавании словесности” (1913) автор зазначив, що головне “... з’ясувати передусім, з якою підготовкою, за яких умов учитель з повною гарантією успіху може узяти на себе керівництво літературною освітою юнацтва” [8, с. 8]. На думку педагога, “... щоб з успіхом узяти на себе керівництво літературною освітою юнацтва, що починається неодмінно з молодших класів, учитель передусім має бути людиною освіченою, розвинутою можливо більш усебічно, до деякої міри енциклопедистом, тому що художня література торкається найрізноманітніших сторін і настроїв душі, самих різних явищ життя людини і навіть природи по відношенню до останньої” [8, с. 9].

Розділяючи погляди В. Острогорського, В. Стоюнін вважав, що, окрім загальної освіти, учителям потрібне опанування логікою, психологією, історією філософії, оскільки це важливо для розуміння літератури стародавнього світу, середніх віків, нового часу. Важливе знання загальних естетичних категорій, починаючи з Аристотеля, і знайомство з новітньою естетикою, з теорією прози і поезії; глибоке знання загальної та російської історії і літератури; спеціальне знання історії літератури російської, народної, давньої письмової XVIII ст. і нової; знання останніх вагомих досліджень літератури XIX ст., а також знайомство із сучасною критикою; знання церковно-слов'янської і російської граматики, підручників з граматики і мови, методичних посібників і хрестоматій; володіння загальними прийомами виразного читання – це той освітній запас, який потрібен учителям словесності. Саме такий учитель, на думку В. Я. Стоюніна, здатний сформулювати у своїх учнях переконання в тому, що читання – це робота почуття, розуму і волі, спрямована на формування світогляду і світовідчуття. Отже, література – це: матеріал для пізнання душі людини; засіб для розвитку душі читача, досвіду життя; праця душі і розуму про літературну освіту – велику державну справу [13, с. 295–296].

Яскравим прикладом педагога-словесника, справжнього професіонала своєї справи, гуманіста є український педагог Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – вчитель і методист, редактор і видавець, учений і політик, просвітителю та активний громадський діяч [12, с. 40].

З початку педагогічної діяльності погляди В. Науменка стосовно організації навчально-виховного процесу були цілком сформовані, вони характеризувалися прогресивністю, інноваційністю. Діяльність педагога вирізнялася гуманізмом та демократичністю. Зокрема, В. Науменко був прихильником ідеї надання учителю права працювати за власною програмою, бути самостійним і вільним у творчому процесі виховання і навчання учнів. Педагог намагався сприяти всебічному розвитку особистостей вихованців, розширенню їхнього кругозору, максимальному розвитку здібностей учнів. З цією метою він вводив елементи новаторства під час викладання своїх предметів. Уроки В. Науменка мали і велике виховне значення, оскільки під час панування світлої атмосфери живої думки на заняттях педагог “з неповторною майстерністю... перетворював те, що вважалося сухим, нецікавим, у захоплюючу бесіду”. Він умів виховувати в учнів “самодіяльність, увагу і глибокий інтерес до предмета, який вивчають”. Він прищеплював гімназістам “перші дитячі прагнення до добра і світла знань”. Педагог-філолог В. Науменко “живим путівним словом” міг вивести учнів “з темряви до світла”, “збудити думку і самосвідомість молоді” [12, с. 39, 110].

Як свідчить аналіз джерел, на сторінках педагогічних журналів другої половини XIX–початку XX ст. (“Учитель”, “Русская школа”, “Родной язык в

школе”, “Русская словесность”) відбувались постійні дискусії та обговорювали питання підготовки і професійної компетентності учителя словесності. Результатом дискусії стала думка, що підготовка словесника має свої специфічні особливості. Це пов'язано передусім зі специфікою самого предмета “словесність”, який є “синтезуючим предметом”, засобом створення та поглиблення, інтелігентності, джерелом ідейного і естетичного розвитку. Тому вчитель словесності – це і вчитель естетики, що зумовлює не лише любов до літератури як предмета викладання, але і як до “об’єкта естетичної насолоди” [11, с. 137].

У 1914 р. журнал “Русский язык в школе” з метою розширення тематики видання вводить новий розділ “Как я стал учителем русского языка и как я начал учительствовать”. “Ці сторінки із нашої учительської біографії, – зазначено в редакційній статті, – можуть бути досить повчальними. Наші досвід і досягнення, весь літопис нашої повсякденної роботи, з її буднями і святами, дасть багатий матеріал для роздумів, зіставлень і висновків” [6, с. 2].

Незважаючи на відмінності у вимогах до особистісно-професійних якостей педагога, підходи з боку держави і суспільства в сукупності утворюють специфічний тип особистості вчителя, у якого сформувалися цінності та ідеали, виражена громадянська позиція, безкорислива відданість своїй справі [14].

Аналіз вітчизняної педагогічної думки XIX–початку XX ст. показує, що вивчення вчителя як суб’єкта культури та соціальної творчості; як наставника, який суттєво впливає на становлення менталітету учнівської молоді; як особистості, яка претендує на індивідуальний прояв педагогічного свідомості, стає однією з найважливіших проблем науково-педагогічного дослідження. Питання про соціальну роль учителя, його соціально-педагогічні функції ініціюють дослідження місії вчителя провідними вітчизняними педагогами і державними діячами, будучи предметом активного обговорення освіченого суспільства.

Генетична реконструкція уявлень про освітню місію вчителя в суспільстві XIX–початку XX ст., його ролі в трансляції культури дає змогу відновити загублений в сучасному світі духовний статус учительства як ціннісно-смыслового єдності особливої долі, особливого способу життя, особливої місії “створення” людського в людині.

Спираючись на думки відомих учених і педагогів досліджуваного періоду, зазначимо, що в навчальних закладах XIX–початку XX ст. висували високі вимоги до особистості учителя словесності. Навчаючи, розвиваючи учня і привчаючи його до розумової праці, вчитель словесності повинен був розуміти усі сторони і настрої душі, явища життя і природи. Аналіз спогадів,

що збереглися, засвідчує, що саме ці якості були властиві кращим учителям словесності XIX–початку XX ст.

Процес глобальних перетворень у сучасному суспільстві й освітньому просторі на рубежі XX–XXI ст., пов'язаних із втратою моральних орієнтирів, складним і суперечливим рухом реформ, падінням престижу рідної мови і професії педагога, закономірно спонукає педагогічну науку шукати нові рішення оптимізації професійної підготовки вчителя рідної мови та літератури через інтерпретацію прогресивних ідей вітчизняної педагогічної думки минулого, що дасть змогу створити підґрунтя для формування методичних поглядів сучасних студентів-словесників, розвитку їхнього творчого методичного мислення, виховання на прикладі видатних представників вітчизняної педагогіки XIX–XX ст. відповідального ставлення до навчання рідній мові як мові пізнання і науки, мови міжособистісного і міжкультурного спілкування, мови великої літератури [15].

Отже, професійний ідеал вчителя-словесника XIX–початку XX ст. – це педагог, що володіє такими якостями, як моральність, безприкладна відданість своїй справі, знання предмета викладання, який прагне зблизити науку і школу, привнести в процес навчання російській мові духовно-моральне начало. По суті, цей портрет відповідає сучасним уявленням про ідеального вчителя-словесника.

Перспективи подальшої наукової роботи в означеному напрямі вбачаємо в дослідженні різних аспектів проблеми становлення і розвитку теорії словесності як науки і навчальної дисципліни XIX–початку XX ст.

1. Баранов М. Т. Исторические условия появления труда Ф. И. Буслаева “О преподавании отечественного языка” / М. Т. Баранов // Становление методики преподавания языка как науки. – Москва, 1995. – С. 5–8.
2. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа / Б. Д. Грінченко. – Київ, 1906. – 96 с.
3. Панасенко Е. А. Ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX–початку XX століття: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата пед. наук: 13. 00. 01/ Е. А. Панасенко. – Слов'янськ, 2001. – 230 арк.
4. Днепров Э. Д. Теория первоначального образования и учебные книги К. Д. Ушинского // Ушинский К. Д. Избранные труды: в 4 кн. – Кн. 2. Русская школа. – Москва, 2005. – С. 331–405.
5. Донская Т. К. Ф. И. Буслаев – основоположник отечественной методики русского языка / Т. К. Донская // Слово и предложение: исследования по русскому языку и методике преподавания : сб. науч. ст. в честь 70-летия проф. В. П. Проничева. – СПб., 2007. – С. 311–319.

6. Демченко Н. М. Гуманітарна освіта в рецепції славістів лівобережної України (друга половина XIX–початок XX століття) : дис. на здобуття наукового ступеня кандидата пед. наук: 13. 00. 01/ Н. М. Демченко. – Слов'янськ, 2001. – 230 арк.
7. Музыченко А. Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии / А. Музыченко // Журнал министерства народного просвещения. – 1909. – № 2. – С. 173–197.
8. Орбинский Р. По поводу проекта нового устава средних низших училищ подведомственных М Н П / Р. Орбинский // Русское слово. – 1860. – июнь, отд. III. – С. 28–48.
9. Острогорский В. Беседы о преподавании словесности / В. Острогорский. – Спб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1913. – 112 с.
10. Побірченко Н. Творчість і трагедія Володимира Науменка / Н. Побірченко // Шлях освіти. – 2003. – № 3. – С. 41–46.
11. Сборник важнейших произведений русской литературы // Учитель. – 1867 – Т. VII, отд. III, № 9–12. – С. 135–144.
12. Скоропад І. В. Науково-просвітницька діяльність В. П. Науменка (1852–1919) : дис. на здобуття наукового ступеня кандидата пед. наук: 13. 00. 01/ І. В. Скоропад. – Слов'янськ, 2001. – 241 арк.
13. Стоюнин В. Я. О преподавании русской литературы / В. Я. Стоюнин. – Спб., 1864. – 392 с.
14. Уткин А. В. Идеал учителя как источник формирования представлений об образовательной миссии российского педагога последней трети XIX века / А. В. Уткин // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – Вып. № 94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ideal-uchitelya-kak-istochnik-formirovaniya-predstavleniy-ob-obrazovatelnoy-missii-rossiyskogo-pedagoga>.
15. Шиков К. М. Становление профессионального идеала учителя русского языка на рубеже XIX–начала XX вв. / К. М. Шиков, Е. И. Дворникова // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – 2012. – Вып. № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-professionalnogo-ideala-uchitelya-russkogo-yazyka>.

Стаття: надійшла до редколегії 25.11.2016

доопрацьована 15.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

**PROFESSIONAL IDEAL OF THE TEACHER OF LITERATURE
IN THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY****Liudmyla Novakivska***Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman,
Sadova Str., 2, Uman, Cherkasy Region, Ukraine, UA – 20300*

The author finds that the XIXth–early XXth century period is unique due to the development of national educational thought. The most important feature of it was a broad discussion about the pedagogical ideal destination of a teacher and his/her social role, social function, education mission.

Among the professional qualities of the teacher, educators called a sound general education, possession of deep knowledge in their scientific field of pedagogy, psychology and methodology, practical skills, teaching skills, self-improvement and self-education. Among the requirements for professional skills of teachers, including literature, the scientists and educators of the XIXth–early XXth century allocated the ability to use a word, build communication with students on the basis of humanity. In their opinion, the training of knowledge, education of moral qualities much more quickly emerge in the educational process, if the teacher uses the apt word as an educational tool and as a teaching one.

The analysis of national educational thought in the XIXth – early XXth century demonstrates that teachers studied a subject of culture and social work; a teacher had a significant influence on the formation of the mentality of students; a person who claimed to individual expression of pedagogical consciousness, became one of the major problems of scientific and pedagogical research. The question of the social role of a teacher, his/her social and educational function initiated the investigation of the missions of a teacher, leading national educators and statesmen, as a subject of the active discussion of enlightened society.

The article outlines the genetic reconstruction of the ideas about the educational mission of teachers in society in the XIXth–early XXth century. It justifies their role in the transmission of culture to restore lost values in today's world, the spiritual status of teaching as a value-semantic unity of special destiny, a special way of life, and mission of “creating” human in man.

Key words: ideal of a teacher, a teacher of literature, literature, professional quality, native teachers of the XIXth–early XXth century.